

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Η ΕΠΙΤΗΡΟΥΜΕΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ¹

Richard Jacquemond*

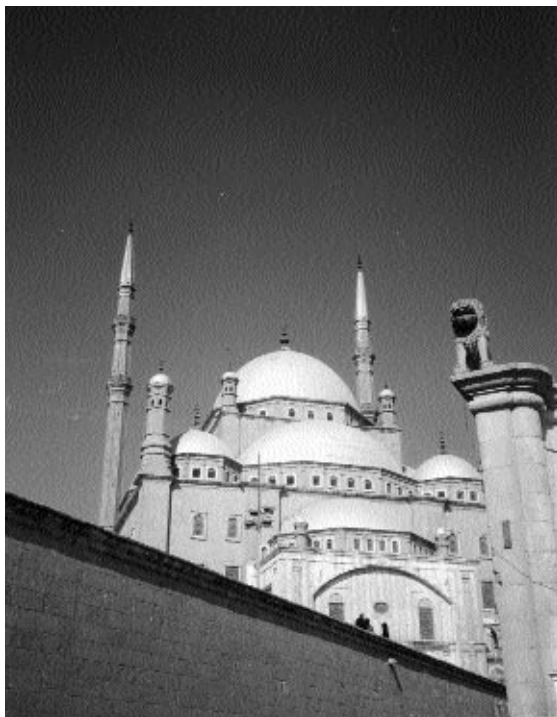
Αν κάποιος παρακολουθούσε, από τις αναφορές που κάνει σ' αυτήν ο ξένος τύπος, την πολιτιστική ζωή της Αιγύπτου των τελευταίων χρόνων, η εντύπωση που θα αποκόμιζε είναι πως κυριαρχείται από την αντιπαράθεση δύο στρατοπέδων, με θέσεις φαινομενικά ασυμβίβαστες: το «κοσμικό» ή «λαϊκό» στρατόπεδο (al-mānī) και το «ισλαμικό» ή «ισλαμιστικό» (islāmī). Το κυριότερο πεδίο αντιπαράθεσής τους είναι η ελευθερία έκφρασης του διανοούμενου και του καλλιτέχνη, ελευθερία η οποία δοκιμάστηκε με μια σειρά υποθέσεων οι οποίες πήραν άλλωστε μεγάλη δημοσιότητα: δολοφονία του δοκιμιογράφου και πολιτικού Farag Foda (Ιούνιος του 1992), απόπειρα δολοφονίας εναντίον του συγγραφέα Naguib Mahfouz (Οκτώβριος του 1994), ο οποίος είχε πάρει το βραβείο Νόμπελ λογοτεχνίας το 1988. Και οι δύο πράξεις αυτές έγιναν από άτομα που αυτοαποκαλούνταν ισλαμιστές. Το άλλο πεδίο αντιπαράθεσης είναι το δικαστικό πεδίο: δικηγόροι του ισλαμικού κινήματος έχουν προσαγγεί σε δίκες τον Youssef Chahine για την τελευταία του ταινία *Ο Μετανάστης* (φθινόπωρο του 1994), και τον πανεπιστημιακό Nasr Abouzeid, που καταδικάστηκε τον Ιούνιο του 1995 στην ποινή του χωρισμού από τη σύζυγό του, με το πρόσχημα ότι αποστάτησε από το Ισλάμ.

Δεν θα προσάγουμε εδώ σε δίκη τη μεταχείριση που επιφυλάσσουν οι δυτικές εφημερίδες στην «επιστροφή στο Ισλάμ», η ανακριτική διαδικασία της έχει άλλωστε προχωρήσει αρκετά. Ο τρόπος που ο ξένος τύπος απεικονίζει την αιγυπτιακή (ή αραβική ή μουσουλμανική) πνευματική ζωή, η οποία πράγματι χαρακτηρίζεται από την όξυνση της αντίθεσης μεταξύ «λαϊκιστών δημοκρατών» και «ισλαμιστών ελευθεροκτόνων», δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να επαναλαμβάνει, για λογαριασμό του, σε ευρύτερη κλίμακα, τις αντιπαράθεσεις που κυριαρχούν στην ίδια την Αίγυπτο. Όμως και αν ακόμα το διακύβευμα αυτών των πολεμικών είναι «το μέλλον της κουλτούρας στην Αίγυπτο» –όπως είναι και ο τίτλος του περίφημου δοκιμίου του Taha Hussein (1938)– ή με άλλα λόγια, ο ορισμός και ο έλεγχος της εικόνας που η Αίγυπτος έχει για τον εαυτό της και για την ιστορία της, η ανάλυση του πεδίου της αιγυπτιακής διανόησης καταδεικνύει πως οι αγώνες που διεξάγονται σ' αυτό καθορίζονται σημαντικά από την πολιτική εξουσία, η οποία συνεχίζει να ελέγχει από πολύ κοντά μια αγορά πολιτιστικών αγαθών, η οποία παραμένει, παρά τη σταθερή της ανάπτυξη από τις αρχές του αιώνα και μετά, αρκετά περιορισμένη.

Το Κράτος και οι νέοι ταγοί του

Μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο, τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκαν πολλές σημαντικές εξελίξεις. Η πρώτη είναι ο νέος προσανατολισμός της πολιτιστικής και επικοινωνιακής πολιτικής του αιγυπτιακού κράτους. Τα πάντα δείχνουν πως το καθεστώς, αφού τελικά παραδέχθηκε πως δεν μπορεί πλέον να επαφίεται μόνο στο θεσμοθετημένο Ισλάμ για να διεξάγει τον ιδεολογικό του αγώνα κατά της ισλαμιστικής αντιπολίτευσης, συνήψε μία συμμαχία με ένα σημαντικό τμήμα της λεγόμενης «αριστερής» διανόησης, η οποία, μετά την πολιτική στροφή που υιοθέτησε ο Σαντάτ μεταξύ 1971 και 1973, είχε απομακρυνθεί από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα πολιτιστικά όργανα του κρατικού μηχανισμού και η οποία τώρα επιχειρεί μία σημαντική επιστροφή. Εξ ου και το ακόλουθο παράδοξο: το Κράτος και οι νέοι του ταγοί να υπεραμύνονται ενός σχεδίου «δημοκρατικού» και «φιλελεύθερου» τύπου και, για να το πραγματοποιήσουν,

να αναβιώνουν και να αναπτύσσουν έναν πολιτιστικό κρατικό μηχανισμό, σοβιετικού τύπου, που είχε εγκαθιδρύσει ο Νάσερ. Αυτή η νέα κατάσταση δίνει την δυνατότητα να δουν το φως ενέργειες όπως αυτή του κρατικού εκδοτικού οίκου GEBO που πρόσφατα επανεξέδωσε τους κλασικούς του εφεξής λεγόμενου αιγυπτιακού «Διαφωτισμού» (al-tanwīr) δηλαδή το *Tahṭāwī*, τον Ali Abderraziq, τον Taha Hussein κ.ά., ενώ παράλληλα προχώρησε στην έκδοση δοκιμίων, εντελώς επίκαιρων, των νέων κρατικών ταγών (των Gaber Asfour, Ghali Choukri, Raga El-Nakkash κ.ά.), σε μία συλλογή με τον εύλωτο τίτλο «Τι να κάνουμε...» και με εκδοτικές προδιαγραφές πολύ «σοβιετικές» (φυλλάδια κακής ποιότητας, που πωλούνται πολύ κάτω του κόστους τους –25 πιάστρα, δηλαδή 0,40

γαλλικά φράγκα–, πλήρης αδιαφάνεια όσον αφορά την παραγωγή και τη διανομή τους, κανένας σεβασμός στα συγγραφικά δικαιώματα). Αυτή η καινούρια συμμαχία όπως ήταν φυσικό όξυνε τις εντάσεις και τις αντιθέσεις στο εσωτερικό των πολιτιστικών κρατικών μηχανισμών, οι οποίοι στο σύνολό τους κυριαρχούνται από το θεσμοθετημένο Ισλάμ και από μία λαϊκή συντηρητική διανόηση. Αντιθέσεις οι οποίες δεν μπορούν να επιλυθούν επειδή στο βάθος όλα φαίνεται να δείχνουν πως η πολιτική εξουσία θα ήθελε να κερδίζει σε όλα τα επίπεδα, δηλαδή αφ' ενός να εναποθέτει τη διαχείριση της ανάγκης της για θρησκευτική νομιμότητα στο θεσμοθετημένο Ισλάμ, που η ιδεολογία του σε τίποτα δεν διαφέρει από την ιδεολογία της ισλαμιστικής αντιπολίτευσης (εκτός από το τμήμα αυτής της αντιπολίτευσης που κηρύσσει τη βία και καταφεύγει σε αυτήν), και αφ' ετέρου να στηρίζεται στους καινούργιους συμμάχους της, τους διανοούμενους, για να καλλιεργεί την φιλελεύθερη εικόνα της ενώπιον της εθνικής και ιδίως της διεθνούς κοινής γνώμης.

Η υπόθεση Nasr Abouzeid

Μόνο μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να γίνει κατανοητή η υπόθεση Nasr Abouzeid. Ο Nasr Abouzeid, αναπληρωτής καθηγητής της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου του Καΐρου, συγγραφέας έργων υψηλής ποιότητας αλλά αρκετά εικονοκλαστικών, βρέθηκε στη θέση να του αρνηθούν μία προαγωγή, που συνήθως διεκπεραιώνεται στα πλαίσια της ακαδημαϊκής ρουτίνας. Πίσω από τις κατηγορίες για βλασφημία και ανευλάβεια που εκφράστηκαν με μισόλογα από ορισμένους κριτές και συναδέλφους του, η αντιπαλότητα που υπήρχε ανάμεσα σε δύο περιβάλλοντα και δύο πανεπιστημιακές παραδόσεις ήρθε στο φως, καθώς ο Nasr Abouzeid έδωσε δημοσιότητα στην υπόθεσή του. Και εννοούμε απ' ενός την παράδοση της ελεύθερης πνευματικής έρευνας, την οποία επέβαλε μετά από λυσσαλέους αγώνες η γενιά των Taha Hussein, Ali και Mustafa Abderraziq κατά τη δεκαετία του 1920, και την παράδοση της συνεννοχής και της σύμπλευσης με το θρησκευτικό

establishment, η οποία κέρδισε σημαντικά έδαφος κατά τις δεκαετίες '70 και '80, χάρη κυρίως στο σύστημα του «δανεισμού» αιγυπτίων πανεπιστημιακών στα Πανεπιστήμια του Κόλπου. Και αν ο Nasr Abouzeid κέρδισε την υπόθεσή του (και μάλιστα η υπόθεση στοίχισε τη θέση του στον πρύτανη του πανεπιστημίου, ο οποίος αντικαταστάθηκε από κάποιο σύμβουλο του Προέδρου της Δημοκρατίας), οι αντίπαλοί του τον εκδικήθηκαν, κατά κάποιον τρόπο, αφού επέτυχαν να αποσπάσουν από κάποιο δικαστήριο μια καταδίκη η οποία του επέβαλλε την ποινή του χωρισμού από τη γυναίκα του, με το πρόσχημα πως, όπως έγινε φανερό από τις εργασίες του σχετικά με το κείμενο του Κορανίου, αποστάτησε από το Ισλάμ – δικαστική απόφαση που ισοδυναμεί με δηννητική καταδίκη σε θάνατο, και συνεπεία της οποίας το ζευγάρι αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα. Αδικία της τύχης: Ο Nasr Abouzeid είναι ένας από τους σπάνιους αιγυπτίους διανοούμενους της αριστεράς που διεκδικούν έναν καθολικό πολιτικό εκδημοκρατισμό, δηλαδή που αποδέχονται την εναλλαγή στην εξουσία, ακόμα και αν αναδειχθεί από τις κάλπες μία «ισλαμιστική» κυβέρνηση: «Εάν αυτό επιθυμεί στην πλειοψηφία του, ο λαός έχει το δικαίωμα να έχει αυτήν την εμπειρία, με οποιοδήποτε τίμημα, και είναι μάλιστα το μόνο μέσο για να καταλάβει ότι πλανάται». Αυτά δήλωσε εν συντομία σε μία πρόσφατη συνέντευξή³ του στις Κάτω Χώρες, όπου έχει εγκατασταθεί με τη σύζυγό του, μετά από πρόσκληση του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ.

Ο «νόμος των μειούμενων ελευθεριών»

Μία παρόμοια θέση δεν εκφράζει παρά μία ασήμαντη μειοψηφία μεταξύ της τάξης των διανοουμένων, της οποίας οι διάφορες συνιστώσες εξακολουθούν να μεταχειρίζονται «τις μάζες» ως ανήλικους, τους οποίους πρέπει να προστατεύουν από τον ίδιο τους τον εαυτό. Ο

σεΐχης ή θρησκευτικός ηγέτης του πανεπιστημίου Al-Azhar έδωσε την ακόλουθη απάντηση σε ένα δημοσιογράφο, ο οποίος του επεσήμανε πως κατά την περίοδο του Μεσαίωνα η διακίνηση των ιδεών στο Ισλάμ ήταν πιο ελεύθερη: «Εκείνοι που βγάζουν τα συμπεράσματά τους στηριζόμενοι στην ύπαρξη, κατά το παρελθόν, φιλοσοφικών ομίλων, ξεχνούν με πόση ευκολία τα σύγχρονα μαζικά μέσα ενημέρωσης διαχέουν ιδέες, όπου είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς το σιτάρι από την ήρα. Είναι λοιπόν μάταιο να υπεραμυνόμαστε ενός παρελθόντος κατά το οποίο ο φιλοσοφικός διάλογος γινόταν μεταξύ μνημόνων και δεν έφτανε μέχρι τις μάζες»⁴. Κρίση η οποία ελάχιστα διαφέρει από την κρίση του καθηγητού της νομικής και γνωστού υπέρμαχου του λαϊκού κράτους και των δικαιωμάτων του ανθρώπου: «Το να διεκδικούμε την ελευθερία γνώμης και έκφρασης χωρίς φρένο και όρια θα ήταν κοινωνικά ανεύθυνο και πολιτιστικά ολέθριο, σε μια κοινωνία όπου η πλειοψηφία του πληθυσμού είναι αναλφάβητοι και από την

οποία απουσιάζουν οι αξίες του διαλόγου (...), δηλαδή εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κοινή γνώμη περισσότερο ως μία κοινωνική ευθύνη παρά ως μία προσωπική ελευθερία»⁵. Πέρα λοιπόν από την προφανέστατη ιδεολογική αντίθεση –σηματικά, μεταξύ εκείνων για τους οποίους η αιγυπτιακή κουλτούρα δεν είναι δυνατόν να υπάρξει χωρίς να υιοθετήσει τους «παγκόσμιους» κανόνες, και μεταξύ εκείνων για τους οποίους δεν μπορεί να υπάρξει άνευ μίας «ισλαμικής» ηθικής και αισθητικής ή τουλάχιστον, για να συμπεριληφθεί και η κοπτική μειονότητα, μιας «θρησκευτικής» ηθικής και αισθητικής–, μπορεί κανείς να βρει έναν ελπισμό σε μεγάλο βαθμό κοινό, τον οποίο φέρνει στο φως παραδείγματος χάριν ένα σύστημα κρατικής λογοκρισίας που λειτουργεί, κατά κάποιον τρόπο, δυνάμει ενός είδους «νόμου μειού-

μενων ελευθεριών»: όσο πιο ευρεία ακροαματικότητα έχουν τα μαζικά μέσα ενημέρωσης τόσο αυστηρότερα ελέγχονται. Έτσι περνάμε από ένα σύστημα πολύ μεγάλης ελευθερίας που υφίσταται για το βιβλίο, ή σε ένα μικρότερο βαθμό για τον τύπο (δεν υπάρχει προληπτική λογοκρισία) σε έναν έλεγχο που ολοένα και επιτείνεται για το θέατρο, τον κινηματογράφο, τις κασέτες και τις βιντεοκασέτες (που υπόκεινται σε προληπτικό έλεγχο από το Υπουργείο Πολιτισμού), και τέλος την τηλεόραση (όπου υπάρχει εσωτερική λογοκρισία, προερχόμενη από το Υπουργείο Πληροφοριών).

Απώλεια της εσωτερικής και εξωτερικής νομιμότητας

Επομένως, και αυτό αποτελεί την άλλη σημαντική εξέλιξη των τελευταίων χρόνων, το αιγυπτιακό κράτος και η πνευματική του ελίτ γίνονται μάρτυρες της αμφισβήτησης, σε όλα τα μέτωπα, της αξιώσεώς τους να κατέχουν το μονοπώλιο του καθορισμού και του ελέγχου της εκπροσώπησης της κοινωνίας. Στο εσωτερικό μέτωπο, είναι η «εκδίκαση των μα-

ζών», είτε τουλάχιστον όσων έχουν αποκλεισθεί από την επίσημη σκηνή, οι οποίοι κάνουν να ακουστεί με χίλιους τρόπους η φωνή τους, από τους πλέον θεαματικούς (τρομοκρατικές επιθέσεις και δικαστικές ενέργειες) έως τους πλέον ύπουλους, όπως αυτός που οι συγγραφείς αποκαλούν η «λογοκρισία του δρόμου». Πολύ πριν την τρομοκρατική ενέργεια που παρ' ολίγο να του στοιχίσει τη ζωή, ο Naguib Mahfouz, που οι ομολογοί του τον πίεζαν να επανεκδώσει το μυθιστόρημά του *Les fils de la medina*⁶, (*Τα παιδιά της μεδίνας*), το οποίο είχε καταδικάσει το Al-Azhar, μόλις δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Al-Ahrâm* το 1959, και που ποτέ δεν εκδόθηκε στην Αίγυπτο από τότε, τους απαντούσε: «Η σημερινή κατάσταση είναι χειρότερη [από αυτή που επικρατούσε το 1959]: σήμερα, το Al-Azhar αντιπροσωπεύει την επιείκεια σε σχέση με τα άλλα ρεύματα(...) Η πίεση του δρόμου είναι πολύ χειρότερη από την επίσημη λογοκρισία. Με την επίσημη λογοκρισία μπορείτε να συνεννοηθείτε, αλλά πως να συνεννοηθείτε με ανθρώπους που είναι διασκορπισμένοι από την Αλεξάνδρεια ως το Ασσουάν!»⁷.

Στο εξωτερικό μέτωπο, αυτό το μονοπώλιο αντιμετωπίζει δυσκολίες εξαιτίας της λογοκρισίας που επιβάλλεται στα αιγυπτιακά πολιτισμικά αγαθά που προορίζονται για εξαγωγή, και μάλιστα από τον κυριότερο πελάτη τους δηλαδή τις πετρελαϊκές μοναρχίες του Κόλπου. Η ίδια όμως λογοκρισία επιβάλλεται και στην παραγωγή πολιτιστικών αγαθών που προορίζονται για εσωτερική χρήση, δια μέσου μιας ολόκληρης σειράς ύπουλων μηχανισμών. Παραδείγματος χάριν, η συνήθεια, η οποία όλο και περισσότερο εξαπλώνεται μεταξύ της αιγυπτιακής ελίτ της διάνοησης καθώς και των μαζικών μέσων ενημέρωσης, να μεταπωλούν τα κύρια άρθρα τους, τα οποία δημοσιεύονται κατ' αρχάς σε εφημερίδες του Καΐρου, σε αραβικά έντυπα τα οποία θεωρούνται εξ ολοκλήρου ελεγχόμενα από κεφάλαια του Κόλπου. Ένα άλλο παράδειγμα είναι τα μυθιστορήματα του εκλιπόντος συγγραφέα Ihsan Abdel Qoddous, πού γνώρισε στιγμές δόξας κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60: ο γιος του Mohammed αντιλήφθηκε προσφάτως ότι ο εκδότης του Καΐρου είχε εξοβελίσει ό,τι μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη διάθεση των βιβλίων στη Σαουδική Αραβία, και ενίοτε είχε αλλάξει και αυτό ακόμα το τέλος των βιβλίων! Απρόσμενο γεγονός, τουλάχιστον για τον παρατηρητή που είναι συνηθισμένος στον μανιχαϊσμό που αναφέραμε στην εισαγωγή: ο Mohammed Abdel Qoddous, ο οποίος διεκδικεί σήμερα, ενώπιον των δικαστηρίων το σεβασμό της πνευματικής ιδιοκτησίας των έργων του πατέρα του, είναι εξέχον μέλος της Ενώσεως των Μουσουλμάνων Αδελφών.

Γοητεία και κίνδυνοι της διεθνούς πολιτισμικής αγοράς</